

HEBZUCHT

Jeroen Linssen

HEBZUCHT

Een filosofische geschiedenis van de inhaligheid

Uitgeverij Vantilt

© 2019 Jeroen Linssen & Uitgeverij Vantilt, Nijmegen

ISBN 978 94 6004 414 4

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem, Baarn
Opmaak: Peter Tychon, Wijchen

Omslagillustratie: George Grosz, Eclipse of the Sun, 1926, olieverf op doek.
The Heckscher Museum of Art, Huntington (N.Y.) c/o Pictoright Amsterdam 2019

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

	Inleiding	7
1	Het kwaad van de hebzucht	13
	‘Jullie kunnen niet God dienen én de mammon’	14
	Hebzucht: wortel van al het kwaad	24
	Schandelijke en geoorloofde winst	38
	Het lot van de woekeraar	50
2	De worsteling met de hebzucht	63
	Economische situatie en economisch denken	64
	Poggio Bracciolini: een dialoog over hebzucht	76
	Thomas More: het verlangen naar een wereld zonder hebzucht	88
	Luther en Calvijn over winst en woeker	100
3	De onschuld van de hebzucht	115
	Hebzucht: veroordeeld, aanvaard en bewonderd	116
	Winstbejag ter meerdere glorie van God	130
	De pacificerende werking van de hebzucht	145
	De waarheid van de markt	161
4	De weldaden van de hebzucht	175
	Hebzucht: van ‘reguleren’ naar ‘laten gaan’	176
	Bernard Mandeville: ‘particuliere ondeugden, publieke weldaden’	188
	Adam Smith: het ‘machtige principe’ van het eigenbelang	204
	Hebzucht als noodzakelijk, maar tijdelijk kwaad	220
5	Normalisering en problematisering van de hebzucht	235
	Liberalisme versus socialisme	237
	Van liberalisme naar neoliberalisme	252
	Morele kritiek van de hebzucht	269
	Politieke kritiek van de hebzucht	284

Dankwoord	303
Literatuur	305
Noten	315
Personenregister	337

Inleiding

Als er één menselijke hartstocht het afgelopen decennium de gemoederen in de samenleving heeft beziggehouden, dan is het wel de hebzucht. Misschien spreekt men liever van een ondeugd dan van een hartstocht, maar zeker is dat hebzucht sinds de financiële crisis van 2008 tot een veelbesproken onderwerp is uitgegroeid en tot heel wat analyses heeft geleid. Vooral vlak na de *meltdown* hadden velen er de mond van vol. Er leek nauwelijks twijfel over te bestaan, de crisis was het gevolg van het onverzadigbare verlangen naar meer. De toenmalige leider van de Socialistische Partij, Agnes Kant, beweerde heel stellig: 'Het graaikapitalisme, de cultuur van de hebzucht, heeft de kredietcrisis gebracht. En zoals altijd betalen gewone mensen de rekening.'¹ Zo'n conclusie van de linkse oppositie was te verwachten, maar dat de minister van Financiën tot een soortgelijke slotsom kwam, lag minder voor de hand. Wouter Bos riep zonder aarzeling op om 'afscheid te nemen van een financieel systeem dat is gebouwd op hebzucht'. Daar voegde hij aan toe: 'De hele crisis betekent de definitieve teloorgang van een systeem dat is gebaseerd op hebzucht, onverantwoorde risico's en perverse beloningen.'² Het hekelen van de hebberigheid van bestuurders, bankiers en financieel specialisten vond brede weerklank. Algauw maakte menig politicus, nationaal en internationaal, er in verkiezingstijd gebruik van. Tijdens zijn campagne voor het presidentschap beloofde Barack Obama de economie radicaal te hervormen, zodat 'het harde werk en de opofferingen van gewone mensen' weer zouden meetellen, en 'de hebzucht en het onverantwoordelijke gedrag van Wall Street' zouden worden aangepakt.³

Wat gebeurde er? Werden de stevige bewoordingen in daden omgezet? Nam men daadwerkelijk afscheid van het financiële systeem? Hield Obama woord toen hij eenmaal de nieuwe bewoner van het Witte Huis was geworden? Dat valt alleszins te betwijfelen. Het overeind houden van systeembanken met miljarden aan belastinggeld had in elk geval weinig te maken met

welke economische hervorming dan ook. Het opleggen van plafonds aan salarissen en bonussen, om ‘het grote graaien’ tegen te gaan, leek niet meer dan symboolpolitiek. In plaats van een systeemverandering, die de financiële instanties en ondernemingen stevig aan banden zou leggen, gebeurde er iets anders. De focus van de discussie werd allengs verlegd. Was het wel terecht om de schuld van de financiële crisis en de daaropvolgende economische recessie volledig in de schoenen te schuiven van de inhaligheid aan de top? De consument was er weliswaar ingetuind en had zich allerlei onzinnige producten laten aansmeren, maar was dat niet vooral zijn eigen schuld? Want hij had de verleiding van een hogere hypotheek of een snelle winst op aandelen toch niet kunnen weerstaan? In *Crisis! De straf voor de hebzucht* stelde Peter de Waard, economisch journalist van *de Volkskrant*, vast dat niet alleen de toplaag, maar eigenlijk iedereen boter op zijn hoofd had.

Iedereen heeft uiteindelijk geprofiteerd, zo niet meegedaan aan de golf van hebzucht die de wereld overspoelde sinds midden jaren 80 – of het nu is met het eigen huis, de avontuurtjes op de optiebeurs, de spaarrekeningen met de hoogste rente of de fiscaal zo onweerstaanbaar lijkende levenspolissen.⁴

Niet alleen bankiers, verzekeraars, aandeelhouders en grootbeleggers hadden hun hebzucht onvoldoende onder controle, ook de gewone man, die volgens Agnes Kant en Barack Obama nog het kind van de rekening was, was zich te buiten gegaan aan overmatige hebberigheid. Iedereen, zo leek de algemene conclusie, had meegedaan en moest op de blaren zitten. In 2015 verwoordde de Amerikaanse economisch columniste Megan McArdle het nog als volgt: ‘Het is raar om te zeggen dat de top-15 procent hebzuchtig was en de overige 85 procent het slachtoffer van hebzuchtige bankiers.’⁵ De cultuur van de hebzucht had zich weliswaar het meest extreem voorgedaan in de financiële centra, zoals Wall Street, The City en het Damrak, maar aangestoken door alle succesverhalen had ook de gewone man meegedaan aan de jacht op het grote geld.

De hebzucht van velen, van topbankiers tot kleine beleggers, had de wereld bijna in de afgrond doen belanden. Wat moesten de consequenties zijn? Werden er maatregelen geno-

men om de alomtegenwoordige hebzucht in te dammen? De ethisch gemotiveerde oproepen tot matiging leken in elk geval weinig effect te sorteren. In plaats van de inheligheid te beteugelen, wat mensen van hoog tot laag zou raken, gebeurde er iets anders. De focus van de discussie verschoof opnieuw. De schuldvraag verdween enigszins naar de achtergrond, de vraag naar wat te doen kwam op de voorgrond te staan. Op welke manier moest men de recessie te lijf gaan? Hoe kon de pruttelende economie uit het slop worden getrokken? De remedie die veel overheden kozen, was die van 'eerst bezuinigen, daarna investeren', maar al snel beseften men dat er voor economisch herstel nog iets meer nodig was. Om alle maatregelen niet bij voorbaat te laten mislukken, was één zaak cruciaal: de terugkeer van het consumentenvertrouwen. Alleen als er meer zou worden gespendeerd, kon de economie opleven. De oproep om het geld weer te laten rollen, in plaats van de hand op de knip te houden, klonk van vele kanten. De Nederlandse premier, Mark Rutte, spande misschien wel de kroon toen hij de burgers de volgende boodschap meegaf: 'Wat we willen bereiken, is dat we stoppen met somberen. We moeten een nieuwe auto kopen, of een nieuw huis. Dan kunnen we met elkaar het Centraal Planbureau verslaan.'⁶

Geloof het of niet, maar de burger die kortgeleden met zijn hebzucht nog de crisis had veroorzaakt, kreeg nu van economen en politici – zelfs van de premier in hoogsteigen persoon – de opgave om zijn geld royaal te besteden. Om de groei van de economie te bevorderen, werd men gemaand het verlangen naar meer in daden om te zetten. De volgende woorden van Willem Hoogendijk, maatschappijkritisch milieuactivist van het eerste uur, lijken mij ook hier van toepassing.

Inderdaad werden we bij elk dipje in de economie van alle kanten opgeroepen om vooral te kopen, dus extra te verkwesten. Hoezo kritiek op onze hebzucht? Het systeem moet het ervan hebben, cultiveert haar!⁷

In een mum van tijd leek de stemming geheel te zijn omgeslagen. Stond de passie van de hebzucht eerst bloot aan nietsontziende kritiek, omdat zij verantwoordelijk werd gesteld voor de crisis, niet veel later bleek diezelfde passie onontbeerlijk, ja zelfs hét medicijn voor het aanjagen van de economie.

‘Hebzucht is een belangrijk onderwerp’, stelt Nicola Horlick in haar voorwoord op het boek *Greed*, want zij kan tegelijkertijd gezien worden ‘als de *ziekte* die het hart van de samenleving aantast en als de *motiverende kracht* achter de vooruitgang der mensheid’.⁸ Hebzucht heeft twee kanten. Zij wordt vaak opgevoerd als verklaring voor veel hedendaagse problemen, maar even gemakkelijk – alleen wat minder openlijk – wordt zij gepresenteerd als de drijfveer zonder welke de wereld niet zou functioneren. Deze paradoxale dubbelheid bracht mij ertoe de geschiedenis in te duiken. Ik wilde aan de weet komen hoe men vanaf de middeleeuwen over hebzucht heeft nagedacht en of de tegenwoordige ambiguïteit wortelt in het verleden.

Met een aanleiding in de actualiteit is dit boek dus voornamelijk een historisch-filosofische speurtocht. Ik ga op zoek naar de intellectuele en vooral de filosofische opvattingen over de hebzucht vanaf de elfde eeuw tot nu. Het gaat dus niet over al die lieden die in de voorbije tien eeuwen hun hebzucht hebben botgevierd. Het gaat niet om de geschiedenis van ‘het grote graaien’ zelf.⁹ Het boek staat weliswaar niet los van deze ‘echte’ of ‘materiële’ geschiedenis van de hebzucht, maar heeft eerder betrekking op de wijze waarop in de loop van tien eeuwen over hebzucht is nagedacht. Het is een geschiedenis van het filosofisch denken over hebzucht. Grofweg kan men zeggen dat de filosofische reflecties zich in twee richtingen bewogen. Aan de ene kant probeerde men de hebzucht op religieuze, morele of politieke gronden in te dammen, terwijl men anderzijds, veelal op basis van economische redenen, poogde aan de hebzucht meer ruimte te geven. Gaandeweg nam het meer ruimte geven aan de hebzucht toe en namen de oproepen tot bestrijding ervan af. Men zou kunnen spreken van een langzame normalisering. Hebzucht werd lange tijd gezien als een bijzonder groot kwaad dat aan banden gelegd moest worden. Geleidelijk kwamen er echter steeds meer denkers die de hebzucht verdedigden en haar zagen als iets noodzakelijks, als de motor van de welvaart.

Mijn hoofdvraag luidt daarom als volgt: wat heeft ertoe geleid dat hebzucht in de westerse intellectuele geschiedenis de mens eerst in de hel deed belanden, maar later het paradijs op aarde ging beloven? Hoe kon de zucht naar geld en bezit veranderen van een hoofdzonde, die zonder meer bestraft moest worden, naar een passie die de mensheid en de samenleving vooruit zou helpen? Wat heeft ervoor gezorgd dat iets wat lange

tijd als zondig, ondeugdelijk, ontwrichtend en tegennatuurlijk, dus als afwijking werd beschouwd, op een bepaald moment een noodzakelijk kwaad werd, dat immers voor rijkdom zorgde, en daarna als stabiliserend, pacificerend en zelfs als natuurlijk en normaal te boek kwam te staan? Door het op deze manier te formuleren, lijkt het alsof de normalisering van de hebzucht na verloop van tijd geen tegenstanders meer kende. Dat zou een onjuiste voorstelling van zaken zijn. In dit boek leg ik weliswaar de nadruk op de transformatie van de opvatting van hebzucht als zonde en ondeugd naar de visie waarin hebzucht gezien wordt als een weldaad, als de motiverende kracht achter de welvaart, maar ik zal de nodige aandacht blijven schenken aan de opposenten van deze transformatie.

De tegenstrijdige bejegening van de hebzucht is niet nieuw. Zeker vanaf de zeventiende eeuw kan men naast of tegenover de kritiek op de hebzucht ook de voortdurende promotie ervan vernemen. Ook vandaag de dag wordt hebzucht als een omstreden neiging beschouwd: is hebzucht destructief, kwaadaardig en gevaarlijk of is hebzucht juist constructief, goedaardig en nuttig? Verwacht men in dit boek een definitief antwoord te vinden op deze kwestie, dan moet ik de lezer teleurstellen. Wel hoop ik aannemelijk te maken dat een louter ethische afwijzing van de hebzucht, een morele oproep tot verbanning van de hebzucht uit ons leven, berust op een te eenvoudige voorstelling van zaken. Kritiek op de hebzucht doet vaak geen recht aan de complexiteit van de huidige samenleving. Wie zich verzet tegen de neoliberale graaicultuur moet zich goed realiseren dat het idee van *greed is good* diepgeworteld is in de huidige 'ondernemersmaatschappij'.¹⁰ Het neoliberale regime spoort mensen aan tot inhaligheid en de wortels daarvan gaan eeuwen terug. Die aansporing laat zich niet zo gemakkelijk terugdringen. Hedendaagse morele en politieke afwijzingen van hebzucht geven zich volgens mij onvoldoende rekenschap van het feit dat de heersende norm er vandaag in bestaat om jezelf als 'ondernemer' te beschouwen, om eerst en vooral voor jezelf op te komen, jezelf te verrijken, de competitie met anderen aan te gaan en proberen hogerop te komen. De norm van 'ieder voor zich' of van *me first* is sinds eeuwen werkzaam en steeds dominanter geworden. Laat zo'n norm zich zomaar aan de kant zetten? Is het economische systeem er niet al te zeer bij gebaat? Hebben mensen die norm niet ontegenzeggelijk geïnternaliseerd?

De diagnose, namelijk dat hebzucht in het neoliberale economische systeem zit ingebakken, komt pas aan de orde in het laatste hoofdstuk van dit boek. De vier hoofdstukken die daaraan voorafgaan vormen de voorgeschiedenis daarvan. Zij laten zich lezen als een soort archeologie van het neoliberalisme en de ‘ondernemersmaatschappij’, die er de weerslag van is. Het eerste hoofdstuk behandelt het denken over hebzucht in de periode van de opkomende geldeconomie tussen het jaar 1000 en 1350. In het tweede hoofdstuk komt de periode van de renaissance (1350-1600) aan de orde. In beide perioden stond het stoplicht grotendeels op rood: hebzucht werd als zonde afgewezen en economische handelingen die daaruit voortkwamen, moesten worden tegengegaan. Niettemin was er soms toen ook al een wat meer begripvolle houding. Klaarblijkelijk wilde men de prille economische voorspoed niet geheel dwarsbomen. Het derde hoofdstuk is voornamelijk gewijd aan de bespreking van een drietal auteurs die de triomf van het kapitalisme in de vroegmoderne tijd (1600-1800) hebben trachten te verklaren. De drie auteurs (Max Weber, Albert Hirschman en Michel Foucault) laten ieder op eigen wijze zien hoe winstbejag, hebzucht en marktwerking niet langer in een kwaad daglicht werden gesteld. In het vierde hoofdstuk sta ik met name stil bij enkele denkers uit de achttiende eeuw die, in plaats van het zondige en destructieve karakter van de hebzucht, juist de weldaden van de hebzucht zijn gaan beklemtonen. Deze omslag komt bij Bernard Mandeville (1670-1733) in alle openheid aan het licht, terwijl Adam Smith (1723-1790) weliswaar pal stond voor dezelfde omslag maar daarbij zorgvuldig het woord ‘hebzucht’ wist te vermijden. Hoe die transformatie heeft doorgewerkt in de negentiende en twintigste eeuw, is de kernvraag van het vijfde hoofdstuk. Vooral de verregaande normalisering van de hebzucht in de afgelopen vier decennia krijgt de aandacht.

Ik sluit het boek af met de bespreking van een zestal hedendaagse critici. Hun filosofische problematiseringen van de hebzucht helpen bij het greep krijgen op de veelomvattende betekenis van de neoliberale wending. Toch komen hun veelal ethisch geïnspireerde oproepen tot matiging mij enigszins naïef over. Is hebzucht niet zodanig verankerd in de huidige ‘ondernemersmaatschappij’ dat oproepen tot beteugeling ervan bij voorbaat tot een loos gebaar worden?

1 Het kwaad van de hebzucht

Dat hebzucht een ondeugd was en dat veel van het kwaad in de wereld voortvloeide uit deze zonde, was voor de middeleeuwer een basaal gegeven. De Bijbelse boodschap kon moeilijk anders begrepen worden en de kerkvaders hadden het keer op keer bevestigd. Ja, zelfs de filosofen uit de oudheid – voor zover hen bekend – wezen in deze richting. Streven naar meer dan het strikt noodzakelijke was verdacht. Tevredenheid met wat je had en matigheid betrachten, golden als bij uitstek deugdzaam. Het verlangen naar materiële rijkdom kon alleen maar afleiden van de ware rijkdom, die gevonden kon worden in de gerichtheid op God en het eeuwige zielenheil. Vanaf de elfde eeuw nam de concentratie op het kwaad van de hebzucht nog toe. De aandacht voor de gevaren ervan groeide. Dat hing onmiskenbaar samen met de herintrede van de geldeconomie en de explosieve toename van handel en bedrijvigheid. Er was alleszins reden tot bezorgdheid. Men zag de welvaart stijgen, een fenomeen dat zich in de eeuwen daarvoor amper had voorgedaan, maar de vraag was hoe men die prille economische groei tegemoet moest treden. Kon men die groei zomaar accepteren, eventueel zelfs stimuleren, zonder in conflict te geraken met de christelijke waarden? De inzet was de zonde van de hebzucht een halt toe te roepen, maar tegelijk enige ruimte te scheppen voor algehele progressie.

In dit hoofdstuk laat ik zien hoe de intellectuele elite, tussen de elfde en de veertiende eeuw, het thema van de hebzucht heeft benaderd. Centraal staat de ambiguïteit waarmee men een ontluikend kapitalisme verwelkomde. Aan de ene kant was de houding ten opzichte van de nieuwe economie ronduit negatief, omdat men in de financiële praktijken voortdurend de zonde van de hebzucht bespeurde. Aan de andere kant was er, weliswaar minder dominant, een wat positievere houding te ontwaren, omdat men de prille welvaart niet in de kiem wilde smoren. Ik begin met een beknopte schets van wat men wel de ‘commerciële revolutie’ heeft genoemd en geef een impressie van de ‘kri-

tische bronnen' waarop de middeleeuwer kon terugvallen in zijn verzet tegen de nieuwe jacht op rijkdom. Vervolgens bespreek ik de vraag hoe men de hebzucht in verhouding tot de andere zonden heeft bejegend. Welke van de hoofdzonden moest als 'aanvoerder' worden aangewezen en dus als wortel van al het kwaad? Daarna behandel ik de vraag op welke manier men de koopman, die enkel uit zou zijn op winst, tegemoet trad. In hoeverre kon het najagen van winst als een zonde worden betiteld? Wanneer was er sprake van geoorloofd, fatsoenlijk winstbejag? Aan het eind van dit hoofdstuk staat het probleem van de woeker centraal. Als er iets met hebzucht in verband werd gebracht, dan was het de woeker. Ik laat zien op welke wijze men de woeker enige ruimte gaf, zonder overigens het verbod erop af te schaffen. De vraag was hoe men de woekeraar, misschien wel de zondaar bij uitstek, toch enigszins uit de wind kon houden.

'Jullie kunnen niet God dienen én de mammon'

Zeker vanuit economisch perspectief kan men zeggen dat de Europese samenleving rond het jaar 1000 uit het dal kroop van eeuwenlang verval. Vrij plotseling verbeterde de landbouw, trok de industrie aan en ging de handel floreren. De economische expansie hing samen met een groot aantal factoren, waarvan ik er enkele zal presenteren. Ik probeer daarmee de achtergrond te schetsen waartegen zich een polemiek afspeelde die mij hier vooral interesseert. Eenvoudig gezegd, gaat het om de strijd tussen de voor- en tegenstanders van de nieuwe economie. De inzet betrof de legitimiteit van bepaalde financiële praktijken. Wat kon wel en wat kon niet door de beugel? Wanneer handelde men in overeenstemming met de christelijke moraal en wanneer liet men zich in met het kwaad van de hebzucht? Kon rijkdom, ja vooral nieuw verworven rijkdom, zomaar worden gerechtvaardigd? Was het najagen van geldelijke winst geoorloofd? Mocht men rente vragen op uitgeleend geld of diende elke vorm van woeker bestraft te worden? Deze vragen geven aan dat de economische opbloei gepaard ging met flink wat ongerustheid. Ik laat nu eerst een paar factoren de revue passeren die hebben bijgedragen aan de economische bloei, en wel in die mate dat men is gaan spreken van de 'commerciële revolutie'. Daarna zal ik ingaan op de belangrijkste bronnen waar de geleerde middeleeuwer op terugviel om zijn ongerustheid te uiten.

De commerciële revolutie

In navolging van Robert S. Lopez spreekt men wel van de ‘commerciële revolutie’ die zich tussen 950 en 1350 voltrok. Volgens Lopez is het bijzondere van deze revolutie de onomkeerbaarheid: ‘zij creëerde de onmisbare materiële en morele voorwaarden voor een duizend jaar van vrijwel onafgebroken groei; en op verschillende manieren is zij nog steeds met ons.’¹ Dat deze revolutie zaken aan het rollen heeft gebracht die nog steeds vigeren, blijkt wel uit het feit dat men deze periode vaak met de ‘geboorte van het kapitalisme’ associeert.² Na een lange periode van stagnatie, diende zich vanaf het begin van de elfde eeuw een opmerkelijke omslag aan, die een nieuw economisch Europa deed verschijnen. Door welke factoren werd deze transformatie voornamelijk veroorzaakt?

Allereerst heeft de technische vooruitgang de economische groei bevorderd. Echte nieuwe uitvindingen dienden zich overigens maar weinig aan. De opbloei van de techniek bestond vooral uit de verbreiding en verbetering van gereedschappen, machines en processen die al sedert de oudheid bekend waren. Zo werden de karploeg, de windmolen en het waterrad pas in de middeleeuwen op grote schaal gebruikt. Een echte vernieuwing vormde de uitvinding van de zwengel, het krukasmechanisme, waarmee men de bouwtechniek sterk verbeterde. De architectuur profiteerde ontegenzeggelijk van deze technologische innovatie. Volgens Lopez moet echter vooral de verbetering van de landbouwtechnieken gezien worden als de meest kenmerkende bijdrage aan de commerciële revolutie, want daardoor was men in staat om meer te produceren dan men nodig had voor eigen gebruik.³

Een tweede factor die de economie deed opleven, was de sterk opkomende behoefte aan luxegoederen. Terwijl het merendeel van de bevolking over niet meer beschikte dan de eerste levensbehoeften – voedsel, kleding en onderdak –, groeide de behoefte aan luxe sterk bij lieden die behoorden tot de hogere klasse. Deze behoefte aan nieuwe producten betekende een enorme stimulans voor de handel. Het verlangen naar luxegoederen beperkte zich niet tot producten die uit andere streken van Europa moesten komen, maar strekte zich ook uit tot zeldzame en exotische producten van ver buiten Europa. Kooplieden wisten op deze luxegoederen vaak enorme winsten te behalen. Toch stond het verlangen naar luxe nog lang in een